

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ СВ. „КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА „ИСТОРИЯ И ТЕОРИЯ НА КУЛТУРАТА“

РАЙКО ПАВЛОВ БАЙЧЕВ

ОТНОСИТЕЛНОСТ, ВЕЧНОСТ И ПРЕОДОЛЯВАНЕ НА
ВРЕМЕТО: ПРИНОСЪТ НА ЛИТЕРАТУРАТА НА ХХ ВЕК
(Скот Фицджералд, Вирджиния Улф и Самюъл Бекет)

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертация

за присъждане на образователната и научна степен „доктор“

*Професионално направление: 3.1. Социология, антропология и науки за
културата (Теория и история на културата. Култура и литература на ХХ и
ХХІ век. Литературата между авангардни, елитарни, популярни и пазарни
тенденции)*

Научен ръководител:

Проф. д-р Александър Кьосев

СОФИЯ

2018

Съдържание на автореферата:

1. Структура на дисертационния труд	3
2. Предмет и цел на изследване	4
3. Изследователска методология	6
4. Кратко изложение на дисертационния труд	8
5. Приносни моменти на дисертационния труд	21
6. Научни публикации по темата на дисертационния труд	23
7. Библиография	24

Дисертационният труд е с общ обем 307 стандартни страници и се състои от увод, две основни глави, заключение, приложение и справка за използваната литература, съдържаща 164 библиографски единици.

Структура на дисертационния текст

<i>Увод</i>	стр.4
I. Опит за история на времето	стр.18
1. Време и вечност в Античността. Платон. Времето като подвижен образ на вечността.	стр.18
2. Времето в „Изповеди” на Августин	стр.42
3. Абсолютното време на Нютон. Научната революция.	стр.62
4. Първи атаки срещу Абсолютното време. Възраженията на Лайбниц и времето като наглед при Кант.	стр.76
5. Ускоряване на историята. Времето при Индустриалната революция.	стр.84
6. Относителното време на Айнщайн	стр.95
7. Човешкото време срещу времето на часовника. Бергсон, Хусерл, Хайдегер.	стр.112
II. Време и литература	стр. 139
1. Време и разказ. Пол Рикъор и трите романа за времето. Хронотопи.	139
2. Кораби срещу течението	стр.176
3. Окото на Бога	стр. 213
4. Молой на Плажа	стр.261
<i>Заключение</i>	стр. 292

Предмет и цел на изследването

Изследването е посветено на приноса на някои от високите литературни образци на XX-ти век към проблема за времето: на начина, по който модерният роман коментира темпоралното – през определени сюжети, персонажи, наративни структури. Как литературата на XX-ти век встъпва в проблема за времето, как влиза в контакт или разрив с големите философски идеи за този проблем, с какво допринася и с какво променя картата на проблема – тези въпроси са ключови за изследването и са поставяни непрекъснато. Творбите, избрани за близко четене, са „Великият Гетсби” (Скот Фицджералд), „Към фара” (Вирджиния Улф) и трилогията „Молой. Малоун умира. Неназовимото” (Самуел Бекет). Текстът се спира по-общо и на други два романа, добре известни с приноса си към темпоралната проблематика – „Вълшебната планина” (Томас Ман) и „По следите на изгубеното време” (Марсел Пруст). Целта е както да се изведат наблюдения върху времето, основани върху внимателното четене на определени нарративни детайли от тези творби, така и да се проследят различните им времеви структури и начинът, по който са разположени исторически – от голямо значение при избора на Фицджералд, Улф и Бекет се оказва начинът, по който реализъм, модернизъм и абсурдизъм израстват последователно един от друг в литературната история; история на конфликт и приемственост, която в голяма степен се осъществява през различни *темпорални стратегии* на разказване и писане.

По необходимост литературната задача на този текст е предшествена от друга – широко встъпление, което да очертае картата на проблема за времето, да проследи самото му пораждаване, да разкаже в отдалечена и обобщаваща

перспектива за най-важните идеи и възгледи за времето във философията, културологията и физиката. Казано най-общо, това означава да се види арката на този проблем от Хераклит до Хокинг, от древните гърци до модерната физика. Разбира се, ако целта на подобно начинание би била това да се направи в детайл и подробност, то изследването би изглеждало съвсем невъзможно – читателят със сигурност е наясно с неизбродимостта на този проблем. В същото време, при едни твърде внимателни пропускания, при спазването на определена дисциплина на далечното наблюдение, и най-вече – с ясната представа, че в крайна сметка се поема риск – настоящият труд се опитва да щрихира тази карта на времето, то малко или много прави опит за кратка история на идеите за времето и за това как романът на XX век се вписва в тази история.

Ако философията и физиката се занимават с въпроса „Що е време“, литературата дава обстойна картина на различни темпорални множества: тя пита „Що са времената“, непрекъснато колажирайки и съпоставяйки темпорални пластове – субективни, обективни, космически, персонажни, разказвачески, авторски, читателски, които са възможни само в едно сложно съставна и противоречаща *относителност*. Тази темпорална литературна *относителност*, твърде различна от тази на физичната теория на относителността, постепенно насища екзистенциален пейзаж – боравейки с времето, големият роман повлича и изправя в относителни конкуренции представите за вечност, смърт, настояще, присъствие, надежда, очакване, спомняне, катарзис, абсурд, ефимерност. Целта на това е изследване е да изследва именно сюжетния ток, флуидната игра на темпорални перспективи, да се посвети на идеята за времето, която се разтваря в литературен текст, а той от своя страна участва по сложен начин в дебатите за времето.

Изследователска методология

Изследването разчита на метода на близкото четене (close reading), чрез което внимателно проследява определени пасажии от знакови творби, избрани не просто заради високия им статут на велики романи, но и заради изключителния потенциал да влизат в непрекъснат допир с проблема за времето, да го коментарат пряко или косвено, да допринасят за неговото разбиране, или, както ще се окаже при един от авторите, доведена до абсурд невъзможност то да бъде разбрано.

Тъй като настоящият текст търси контакт между философия, физика, културология, социология и литература, той неминуемо носи риска на еkleктичността. От друга страна обаче той е длъжен да поеме този риск и дори да се подхранва от него: това е по-малкото зло от риска „да си спестим“ определени знания и авторитети текстове, произвели най-влиятелните идеи за времето. Един мащабен текст, посветен на времето, би изглеждал непълен, ограничен, „беден“, ако разглежда проблема еднодисциплинарно и игнорира което и да било от големите научни полета, посветени на същия този проблем. Еднакво лишено от шансове изглежда начинание, отдадено на въпроса за времето, което обхваща в дълбочина Айнщайн, но пропуска Пруст, акцентира върху Хайдегер, а мимоходом споменава Нютон, обсъжда проблема за вечността при Вирджиния Улф, без изобщо да разгледа „музея на първообразите“, който Борхес вижда при Платон и Плотин; евентуално пропускане на „Кратка история на времето“ на Стивън Хокинг би обрекло автора на загуба на основни и основополагащи перспективи, през които да разбира и разсъждава за времето.

Затова и методологията на текста поема интердисциплиниранен риск: в обичайната изследователска дилема – дали да се види в цялост гората, жертвайки детайлното наблюдение отблизо на определено дърво, или да се посвети със свръхвнимание на отделно дърво, дисертацията се посвещава последователно и на двата метода. В нейната първа част е анализиран широк корпус от знакови за проблема на времето текстове във философията, физиката, културологията. Този опит за история на времето е последван от свързваща теоретична рамка – голямата идея на Пол Рикъор за време и разказ, които се дефинират единствено през връзката помежду си. В следващата част анализът дава приоритет на близкото четене на Фицджералд, Улф и Бекет, посвещавайки се на темпоралните структури в техните романи. Заявката на дисертацията е, че анализът на „Великият Гетсби“, „Към фара“ и трилогията „Молой. Малоун умира. Неназовимото“ би могъл да свърже реализъм, модернизъм и абсурдизъм в *критически сюжет*, през който да се изследва приноса на литературата на ХХ-ти век към проблема за времето.

Кратко изложение на дисертационния труд

В първата глава на този труд, озаглавена „Опит за история на времето“, нашата задача ще бъде да се ориентираме именно в сложната картина от различни научни полета и възгледи. Преди всичко ние сме длъжни да очертаем голямата карта на проблема за времето. Това, най-общо, би означавало да започнем от древногръцките представи, от които ни е завещана фундаменталната диалектика между време и вечност. После да преминем от античността към Августин и Боеций, а след това към научната революция на Коперник, Галилей, Нютон, сложила край на космологията на Аристотел и Птолемей. Да разберем най-ранните критици на Нютон – Лайбниц, Хюм, Кант, а после Поанкаре, Минковски, за да стигнем до Айнщайн. Паралелно с това се прави опит да се вникне в най-влиятелните философии на времето, белязали ХХ-ти век – тези на Бергсон, Хайдегер, Хусерл. Стремещт е през цялото време да обогатяваме текста с други влиятелни автори, писали за времето като социокултурен и философски проблем. Сред тях са Мирча Елиаде, Ернст Касирер, Шпенглер, Райнхард Козелек, Лиотар, Жил Липовецки, Хартмут Роза, Гадамер, Стивън Тулмин, Жак Атали, Франсоа Артог. Особено важни за написването на този труд са също антологията „Идеята за времето“, събрана от Цочо Бояджиев и Здравко Попов, книгата „Истории на времето“ на Жак Атали, „Време и разказ“ на Пол Рикъор, както и проникновеното есе „История на вечността“ на Хорхе Луис Борхес.

В очертаването на голямата карта на времето поддържаме средно отдалечена оптика – не бихме могли да постигнем мащаб по друг начин. Това най-общо казано означава, че трудно ще доведем до максимални детайли изложението си – само за идеите на Хайдегер за времето се посвещават цели дисертации.

Стремежът обаче е друг: да създадем свой разказ за историята на времето, един от много възможни, като в културологичен план се опитаме да създадем и общ поглед върху различни школи и възгледи, пронизали проблема от Хераклит до Хокинг.

В това проследяване на идеята за времето първата глава от този труд преминава през анализа на три най-важни етапа. Първият започва от древността и античността, когато времето се изживява и мисли като кръг. Този темпорален кръг има сакрален гарант – обожествената природа, звездите, небето, свещеността на ритуалите. Вечността е първична и истинска, а течащото време – „подвижен образ на вечността” („Тимей”, Платон), илюзорна мобилност на формите, в която нетрайните танцуващи сенки само приемат бледо контурите на божествените и неподвижни ейдоси. Перспективата на античния човек е тази на вечното завръщане – този античен човек може да се каже, по думите на Аристотел, че живее след или преди Троянската война с една и съща правдивост.

С християнството времето се „излива” в нова темпорална фигура – тази на есхатологичната стрела. Линеарното време, насочено към Края, е невъзвратимо, едно-единствено, преходно. В неговата мимолетност и тленност обаче се разиграва залогът на вечността, която едновременно присъства във всички времена, минали, настоящи и бъдещи, в Бога. Човешкото кратко съществуване е драматизирано до крайност: защото началото – Сътворението, е устремено към есхатологичния си предел – Страшния съд, в който земният живот ще бъде претеглен според добродетелите, греховете и разкаянията. В зависимост от тях са обещани една от двете вечности – на Рая или Ада. Затова и „годините ни от въздишки

са”, по самопризнанието на Августин, които се просветляват в Божията любов, чиято вечност прави възможно всяко време.

Просвещението, антропоцентризмът, индустриалната революция, секуларизмът и научните достижения на ХХ-ти век поставят съвременния човек в принципно нова темпорална ситуация. Времето е отново разбрано като стрела, по християнско наследство: в един секуларизиран свят обаче, то е с отрязани сакрални краища, не носи надежда за някаква божествена вечност. Тук модерната епоха се разтроява радикално и създава три много различни концепции за времето (между които има много приплъзвания и странни хибриди, но за това няма как да говорим тук).

В едната, вместо Сътворението и Страшния съд, линеарността на времето има обективно физическо протичане и в началото и края на темпоралната стрела стоят две нови събития: Големият взрив и Ентропията – безкрайното раздалечаване на вселената, в което тя става все по-студена, по-далечна и носи все по-малки шансове за живот. Началото на Космоса е започнало преди 13, 7 милиарда години и ще продължи много по-дълго, като бъде увенчано с невъобразими числа с много нули отзад и никаква космическа утеха. Съвременният човек живее в най-голяма степен в онова темпорално преживяване, което Мирча Елиаде нарича „ужасът на историята”: времето е кратко, невъзвратимо, тленно, линеарно, без божествено спасение, напълно нищожно в сравнение със студения и колосален хроноход на Вселената. В тази ситуация фигурата на Айнщайн има особен културен статут: тя носи обещанията на относителността, надеждите, че скоростта на светлината би могла да осъществи пробиви в хода на времето, очакванията, че светът не се изнизва в необратимата паст на Нютоновото време-вместилище, а неговите абсолютни стойности могат да бъдат прекроявани в зависимост от начина, по

който се движим. При Айнщайн съществува известен парадокс: онова „разомагьосване“ на чудесата на света от физиката, детронирането на божественото и интронирането му в науката, се случва с обратен знак: теорията на относителността повторно „омагьосва“ темпоралните явления, придава на времето мечтана флуидност, превръща се в обещание за изключителните възможности на движението и скоростта във времепространство.

Втората модерна концепция за времето не е физическа, а политическа. Тя насочва времето не към вечните цикли, нито към спрялата божествена вечност, (но също така не и към топлинната смърт на Вселената или към „вечното завръщане“), а го отваря чрез един голям Разказ към едно светло бъдеще на равенството, братството и свободата: един утопичен хоризонт, забягващ към нови и нови, безкрайни хоризонти. Времето става принципно изпълнено с надежда, но светска надежда – то става прогресистко, носи в себе си обещание (но и убеждение, че става дума за исторически закономерности, които ще доведат по необходимост към това) за „снемане“ на небесния рай върху печалния и несправедлив земен шар.

Третата концепция за времето продължава традициите на св. Августин и описва времето като „разтягане на душата“. Но самото понятие за душа се мени културно и исторически – първоначално тя е религиозна категория, после - индивидуално-психологическа, след това „траене“ (Бергсон), след това феноменологическо времеконституиращо съзнание (Хусерл), а накрая – забягваща напред, към всеоцеляващата възможност на Смъртта екзистенция. (Хайдегер)

Описвайки тези големи темпорални етапи и концепции обаче, посочваме че тяхното рязко и радикално открояване – колкото и безспорно да е то – понякога единствено служи за удобство на мисълта при нашия анализ. Един по-внимателен поглед би могъл да види особена жизненост на най-древни представи в живота на съвременния човек. Дисертацията обстойно коментира тезите на Мирча Елиаде, според които немалко архаични идеи и ситуации непрекъснато съпътстват модерния човек, „дегизирани” по нов начин, секуларизирани привидно, но наподобяващи истинска религиозна практика по съдържание. Затова и изследването се спира на радикалната идея за индустриалната революция, чиито строго научен патос имат алхимично наследство („Ковачницата и леярната”, Елиаде), на тезата, че страхотната скорост на влаковете и прогреса носят есхатологичните копнежи на християнската апокалиптика, тъй като времето е съставено от пластове и има линейна посока, която непрекъснато инфилтрира кръгови структури („Пластовете на времето”, Козелек), че човекът и паякът, пълзящ на лунна светлина са се срещали и винаги ще се срещат, обречени на вечното завръщане, в което древногръцката представа, пречупена през атомистката идея за безкрайно повтарящи се частици и сили, се преактуализира в мисълта на Ницше.

В края на първата глава дисертацията проследява най-важните идеи за времето през ХХ-ти век, принадлежащи на Бергсон, Хусерл и Хайдегер.

Във всяко отчитане на настоящ момент – независимо дали става дума за часовник или събитие, което се разиграва пред очите ни – нашето съзнание – гласи известната теза на Бергсон – непрекъснато „допълва” видяното с едно разтеглено във времето въображение за всички останали минали събития, към които новата ситуация се прибавя. Усещането за настоящ момент е

възможно винаги с услужливата способност на съзнанието да добавя към него всички минали моменти или да си ги въобрази, за да може настоящето да не се разпадне в безсмислие, а да се превърне в траене, *duree*. Бергсон ще постанови, че *практически ние възприемаме само миналото*, доколкото *„чистото настояще е неуловимият напредък на миналото, разяждащ бъдещето”*.

Анализирайки музикално произведение (традиция в осмислянето на времето, започнала още с Августин), Хусерл разгръща следното наблюдение: че докато слушаме музикалният поток, който е изпълнен с времеви обекти – тоновете, в перцептивния ни хоризонт се случват много по-сложни явления, отколкото регистрирането на определени „сега” моменти, които да уловят „сега” настъпващи тонове. В перцепцията ни всъщност протичат две явления: едното Хусерл нарича *ретенция*, а другото *протенция*. Ретенцията, според феноменологичния анализ, е паметта за тона, „задържането му в паметта”, което съзнанието извършва, за да може въобще да структурира възприемането на мелодията – иначе тя би се разградила на нищо незначещи и сменящи се отделни тонове. В тази сложна органика на възприятието на времето, ако ретенцията е способността на съзнанието да възприема всяко ново „сега” с една прозвучаваща едновременност на все по-отслабващи (зависи от приближеността им към настоящия момент) времеви отрязъци, едни непрекъснати „ехо-моменти”, които се преактуализират в ново „сега”, което пък на свой ред ще се превърне в „ехо”, което ще бъде част от характеристиката на следващото „сега”, то протенциите са нещо друго: те представляват дейността по антиципирането на съзнанието. Когато възприема определени тонове от мелодията, в съзнанието има очакване то да чуе следващи тонове, които най-вероятно ще имат сходни структури и

параметри с чутото до момента – това *очакване* на базата на наблюдение е самата протенция.

Математическата представа за времето, неговото механично делене на минало, настояще и бъдеще, стремежът темпоралността да се рационализира, а потопеността на човека в нея да стои във интереса на науката, е радикално критикувана от Хайдегер. Дисертацията проследява начина, по който той атакува най-древната философска традиция във разбирането за време – тази на Платон. В „Битие и време” етернализъмът, онова разбиране, че времето е производно на вечността, че е негов подвижен образ, е радикално преобърнат: времето може да се проясни и разбере не в безкрайната милост на вечността, а само в неговата крайност, завършеност и тленност. То е „битие към смъртта”.

Във **втората глава** дисертацията преобръща подхода си: литературата, разказите и техният анализ се превръщат в доминанта, за да се проследи приноса им към проблема за времето. Определени радикални откъм темпорална направа сюжети, различни наративни решения, атакуващи конвенционалната хронологичност на разказа, микро и макро наблюдения върху високи литературни образци от XX-ти, а и XIX-ти век, „близко четене” на влиятелни пасажии от влиятелни романи са заявени като основен ресурс на познание за времето. Подобен подход е аргументиран в ключовия текст „Време и разказ” на Пол Рикъор. Обобщена накратко, идеята на Рикъор говори за една незаобиколима връзка: темпоралността е наративна, а наративът е темпорален: наративът е съществена антропосимволична форма, чрез която се преживява времето и се живее в него. С времето се сюжетира, непременно се оперира повествователно, то се осмисля през базовите структури на разказа и наративните стъпки „преди-сега-после”, както и

обратните стъпки от края към началото – сега-преди-в началото. Разказът пък е по неизбежност разположен в някакво време, защото разказването му *отнема време*, изисква продължителност. Този сключен пакт между време и наратив, между Августин и Аристотел, неизбежната им кръстостаност, води и до дефиниция на онова, което Рикьор нарича „човешко време”. „Времето става човешко време в този момент, в който то е наративно артикулирано, а разказът добива пълното си значение, когато се превръща в условие на времевото съществуване”, пише той.

Ключови идеи и наблюдения, застъпени в литературните анализи, които втората част на дисертацията извършва, стават концепцията за *хронотопите* на Михаил Бахтин („Проблеми на поетиката на Достоевски” и други), *употребата на фокализации* при Жерар Жанет („Фигури”), *наблюденията за гледната точка* на автора от Борис Успенски („Поетика на композицията”), *връзката между време и разказ* при Пол Рикьор („Време и разказ”), *структурирането на приказни елементи* в повествованието при Владимир Пропп („Морфология на приказката”), *обсъждането на алегорите в езика на Пруст* при Пол Де Ман („Алегии на четенето”), идеите за *фигурата на автора* от Морис Бланшо („Предстояща книга” и др.), *нاراتивните и темпорални лабиринти* при Борхес (есета и разкази), *наблюдението за педагогиката на планината* в книгата за Томас Ман на Исак Паси („Томас Ман”), *проблемът за новия и вечния човек* в есето на Николай Бердяев, *анализите върху Фицджералд* на Жил Делюз, *разбирането за Толстой като свършен проводник* при Исак Бабел, *теориите на романа на реализма* при Дьорд Лукач („Хаос и форми”, „Литературни портрети”), *идеята за смъртта на автора* при Роланд Барт и Мишел Фуко, *наблюденията за „чудодейния наратив на високите образци от XIX-ти век”* в есетата на Кутси, *призова да*

се избяга от стаята на Достоевски в манифеста на Андре Бретон, идеята за ехото на разказа при Виктор Шкловски, проследяването на мимезиса от белега на Одисей до кафевия чора на мисис Рамзи при Ерих Ауербах („Мимезис”), времето на жените при Юлия Кръстева, театърът на абсурда при Мартин Еслин, опитът да разберем Бекет при Теодор Адорно (текстът му за „Краят на играта”), анализите на Цветан Тодоров в „Поетика на прозата”, някои от влиятелните сборници под редакцията на Харолд Блум и много други.

Преди да извърши заявката си за близко четене на „Великият Гетсби”, „Към фара” и трилогията „Молой. Малоун умира. Неназовимото”, текстът обговаря някои най-общи положения при *трите романа за времето*, както ги нарича Рикьор – „Мисис Далуей”, „Вълшебната планина” и „По следите на изгубеното време”. Проследени са темпорално-пространствените дисторзии, преживявани в седемте години в санаториума от Ханс Касторп, прословутото разграничение на „тук горе в планината” и „там долу в равнината”, повличащо цяла верига от значения; заедно с това са анализирано палимпсестните свойства Прустовия текст (Жанет), особеният начин, по който „споменът” претърпява необичайно бързо йерархично израстване, метаморфозира от нещо в миналото към „вечно настояще”, което на свой ред се разпада през струпване от парадоксални алегии. Дисертацията се спира и на известното разграничение на *оловно и календарно* време, коментирано от Рикьор в „Мисис Далауей”, през камбаните на Биг Бен, изтръгващи персонажите на Улф от потока на съзнанието.

„Великият Гетсби” е първият роман, чиито темпорална проблематика става предмет на обстоен анализ. Текстът *„Кораби срещу течението”* се противопоставя на догматичната и най-популярна представа, вписваща

романа на Фицджералд в канона на *американската мечта*. Целта на анализа в това да се докаже, че радикалното усилие на Гетсби, грандиозната му задача, заради която е наречен *велик*, е основан тъкмо върху темпорален конфликт, романтично обострен от obsесията да преповтори структурите на времето отново и отново. Текстът борави непрекъснато с напрежението в отношенията между разказвач и разказван – фигурата на Ник Карауей се превръща в основен ресурс, през който се наблюдава приключението с времето, сполетяло главния персонаж. Любовната мечта и небивала кариера на Гетсби, завършили трагично, са разглеждани не като илюстрация за постепенно изплъзване на американската мечта, а като наличието на мощно копнежно ядро, чиято сила и плътност огъва темпоралните конструкции, изкривява и атакува линеарното време – в един по-разкрепостен поглед това нагнетяване прилича на законите на относителността, в които телата с огромна маса изкривяват линията на времето и пространство, оформяйки около себе си долина на радикални физични изменения.

Следващия текст, озаглавен *Окото на Бога*, е посветен на сравнение между боравенето с времето от големите реалисти на XIX-ти век (най-вече Толстой), при които повествованието се води от погледа на всевиждащ квазибожествен разказвач, и радикалното погазване на тази разказваческа матрица от модернизма и Вирджиния Улф, разгледана през внимателно четене на „**Към фара**”. В тази глава подлежат на сравнение две темпорални конституции – тази на реализма и тази на модернизма, при които устойчивата времева структура на литературния разказ от XIX-ти век преминава във флуидните техники на потока на съзнанието. Наблюдава се как от това чие „око” е окото на разказвача, зависи и огромното поле от темпорални пластове и значения на романа. Дисертацията обговаря начинът, по който в разказа на модернизма времето започва да проявява необичайна еластичност,

сгъстявайки се в един-единствен ден (Джойс, Улф) или обладавайки другия полюс, едно безбрежно повествование, чиято наративна сила е именно в това, че често губи собствените си темпорални рамки и ги размива непрекъснато (Пруст). В тази подривна атака срещу реализма се оказва, че инструментът за ритмизиране на всеки наратив, наречен от Бахтин *чукът на събитията*, започва да функционира по крайно различен начин. В реализма той периодично нанася удари-събития, които изковават динамиката на равномерния във времето в сюжет. В модернизма този чук нанася един-единствен удар, който дори не е важен: писателят понякога не вижда удара, а се вслушва в ехото му, в безкрайното и деликатно богатство на реверберациите. Ключов момент от анализа се оказва преждевременната и обявена набързо в скоби смърт на главният персонат в „Към фара” Мисис Рамзи, която, такава е хипотезата ни, захвърля в нов темпорален порядък проблемите за вечността и времето.

Последният текст, който е анализиран в детайл, е трилогията на Самюъл Бекет „**Молой. Малоун умира. Неназовимото**”. Озаглавен „*Молой на плажа*”, той има за цел да проследи движенията на времето в сложната темпорална тъкан на абсурдизма, при която времето и разказът постепенно изгубват тежестта на захвата си и преминават в екстатика от апории, обединена през названието *лабораторно време*: единственото, което функционира в безпорядъка на Бекетовата трилогия. Времето се превръща във вечна експериментаторска нула, наситено с пародирани модели на линейно, циклично и спираловидно време, през които протича непрекъснатата „агония от истории”, които все „започват да започват”. В абсурдистки безпорядък темпоралният хоризонт на времето претърпява безброй огъвания, завои, спирали, превръщайки се от стройна стрела в непонятна драсканица, „тръпнеща безбрежност” на абсурда, в която всяко начало и край се

дирижират от случайността, но едновременно се ограничават от абсурдни симетрии и повторения, унищожавачи традиционната представа за времето като низ от различия. Тъкмо заради това наративното поле при Бекет подкопава самата основа на времето и разказа, видяни като заключващи се една в друга стихии – при Бекет те взаимно се освобождават, получават автономност и „се развързват”, изгубили контрол едни върху други. Ако преди обективното хронологично време винаги е служило за референтна рамка, която да организира събитията в тяхната логика и последователност, (защото дори при модернизма тази рамка съществува, макар и през мигове-имплозии) то тук, в серия от удари върху същата рамка (загуба на памет, отслабени сетива, смаляващи се и изчезващи персонажи, бягство от Махуд към Уърм), тя постепенно разтваря скобите си, освобождавайки нов абсурдистки темпорален терен за действие. В този терен персонажите на Бекет обитават *хронотоп на пълзенето* (по Бахтин), в който бавно придвижващите се, загребвайки с патерици персонажи, непрекъснато попадат и пропадат в различни квазиместности – плажове, гори и метафизични ровове без координатна система, „безбрежности на абсурда”, в които героите се движат, непомръдвайки, казват, премълчавайки, и си тръгват, оставайки.

Текстът коментира и различните вариации в рецепцията на Бекет: като постапокалиптичния свят на Втората световна война (Адорно), самото литературно начало на постмодернизма, ознаменуването на края на Големите разкази (по Лиотар), началото на възхода на презентизма (в контакт с Франсоа Артог), фино спазване на естетиката на мълчанието (Сюзан Зонтаг), дословно доказателство за смъртта на автора (Барт, Фуко), или изповедта за крясъка на болния от рак на гърлото човек в болничното легло (самия Бекет).

В заключението дисертацията се опитва да открие дълбоко сходство между Нютоновия свят и света на реализма в литературата, предизвикани съответно от хронологично съвпадащите във времето физика на Айнщайн и появата на модернизма в литературата. Господстващите повече от 200 години идеи на Нютон за Абсолютно пространство и Абсолютно време: две колосални конструкции-вместилища, при които събитията са категорично подредени по реда на последователност, а нещата по реда на разположение, сякаш задават и наративния код на реализма. Както физичният свят има Абсолютни вместилища, така и по сходен литературният има Абсолютен разказвач, един категоричен властови авторитет, обгрижващ и задаващ рамките на своята история. В големите романи на реализма светът е разказван, така както го „разказва” космическата представа на Нютон. Окоето на Бога, този най-важен за реализма наративен инструмент, работи по същият начин, по който абсолютите на Нютон обхващат тотално космическия порядък. И обратното: по същия начин, по който Айнщайн доказва, че категоричните представи на Нютон не съществуват и времето и пространството могат да бъдат огъвани всячески от скоростта на телата и масата, която притежават, така и модернистите се освобождават от едноличната наративната власт на единствен авторитетен разказвачески глас, властващ над обективен свят с обективно време, и го заменят с флуидните и безкрайни възможности на потоците на съзнанието. Имплзията на времето и пространството, наблюдавана при Вирджиния Улф, цялата нагнетена екстатика в отношенията между нещата и часовете, съвпада с радикалните обещания в откритията на Айнщайн, често цитирани дословно от самата Улф, чиито персонажи ги очакват така сякаш представляват метафизично спасение, гарантирано от формулите му. Изглежда така сякаш в литературата и физиката едновременно нахлуват две сходни представи за *относителност*:

относителността на времето и пространството и относителността на литературният разказ, който се движи през тях.

Приносни моменти на дисертационния труд

1. Основен принос на дисертацията е интеграцията на литературните (и по-точно романовите) приноси в общото разногласие на интелектуалната дискуссия за времето. Тук са открити най-общо три типа литературни модели на времето – които съвсем условно са наречени реалистичен, модернистки и абсурдистки, макар, разбира се, самите термини да са оспорвани и не докрай изчерпателни. В реалистичния модел обективната темпоралност на външния свят се запазва, заедно с една традиционна концепция за социална реалност. При модернисткия модел се разпада йерархията на времезнанията и те присъстват в едновременна игра на преливащи се светове; тук от обективното време е останал само един рамкиращ, остатъчен мотив, характерен за Улф по различен начин – „оловното време“, „вълните“, „часовете“. В „абсурдисткия“ модел парадоксалността на време-съзнанията се е превърнала в абсурдност на „обективното“ време, а самото хронологично протичане е отменено чрез повторения, съвпадения и невъзможност за различаване на един момент от друг.

2. Между тези три типа време дисертацията се стреми да постигне *критически сюжет*, в който високите образци на реализма, модернизма и абсурдизма (при всички уговорки към условността на тези термини), постигат резонанс или разрыв помежду си, видян през тяхната литературна история. Вместо „официалния маршрут“ на модерни романови концепции за

времето, преминаващ през Томас Ман и Марсел Пруст, текстът, макар и да му отдава сериозно внимание, се посвещава на по-малко изследваните и поставяни във връзки помежду си Гетсби, Рамзи и Молой.

3. Текстът, посветен на *Великият Гетсби*, води полемика с широко популярните идеи за романа на Фицджералд като роман за американската мечта и стесняващите възможности му за рецепция последствия. Анализът предлага друга, противоречаща на интерпретаторския канон за Фицджералд теза, която изследва връзките на романа с времето и особената мечта за неговото надмогване, видяна в историята на неговия герой.

4. Текстът, посветен *Вирджиния Улф*, предлага прочит на модернизма през метафората за разпадащото се *Око на бога*, приоритетният разказвачески инструмент на реализма, доведен до радикална трансформация в първата половина на ХХ-ти век. Той поставя в отношение романовата концепция за множеството темпоралности на преливащи се време-съзнания, хронологията на обективното „оловно“ време и тяхната алтернатива – литературно-мистичното време на своеобразната „йерофания“, смисловата пълнота на постигнатото настояще-вечност, в която лъчът на фара се среща с погледа на мисис Рамзи.

5. Текстът, посветен на *Самюъл Бекет*, се отдръпва от известните големи философски прочити на трилогията му, в опит да изясни през микроскопични детайли сложните темпорални отношения в трилогията му: прави се опит да се проследи особената динамика и абсурдистки напрежения, които протичат по въпроса за времето. Тук становището на дисертацията се отличава от компромисните заключения, че при Бекет няма автор и време; напротив, твърдим, че романите на Бекет въпреки всичко пазят тези романови

катогории, но инсталирайки ги в режим на логически, темпорални и културни парадокси.

Научни публикации по темата на дисертационния труд

„Ограждане на смъртта в скоби”, сп. *“Philosophia”*, бр. 16/2017

„Окото на Бога”, сп. *„Пирон”*, бр. 15/2017

„Молой на плажа“, сп. *“Philosophia”*, бр. 19/2018

БИБЛИОГРАФИЯ

Литература на български език

- Августин, Аврелий. *Изповеди*. Изд. „Изток-Запад”, София, 2006.
- Айнщайн, А. *Теория на относителността*. София: Наука и изкуство, 1963.
- Аристотел. *За поетическото изкуство*. София: Захарий Стоянов, 2013.
- Артог, Франсоа. *Режими на историчност*, София: НБУ, 2007.
- Атали, Ж.. *Истории на времето*. София: Критика и хуманизъм, 1993.
- Барт, Р. *Въображението на знака*. София: Наука и изкуство, 1991.
- Бахтин, Михаил. *Въпроси на литературата и естетиката*. София: Наука и изкуство, 1983.
- Бахтин, Михаил. *Проблеми на поетиката на Достоевски*. София: Наука и изкуство, 1976.
- Бахтин, Михаил. *Философия на словесността*. София: Лик, 1996.
- Бенямин, Валтер. *Кайрос*. София: Критика и хуманизъм, 2014
- Бенямин, Валтер. *Художествена мисъл и културно самосъзнание*. София: Наука и изкуство, 1989
- Бергсон, Анри. *Материя и памет*. София, НБУ, 2002.
- Бергсон, Анри. *Опит върху непосредствените данни на съзнанието*. София: Одри, 2004.
- Бергсон, Анри. *Творческата еволюция*. София: УИ Св. Климент Охридски, 1996.
- Бекет, Самюъл. *В очакване на Годо*. София: Фама, 2009.
- Бекет, Самюъл. *Молой. Малоун умира. Неназовимото*. София: Фама, 2007.
- Бекет, Самюъл. *Мърфи*. София: Фама, 1995.
- Бекет, Самюъл. *Краят на играта*. София: Фама, 2006
- Бекет, Самюъл. *Първа любов*. София: Фама, 2006
- Бланшо, Морис. *Литературното пространство*. София: Лик, 2000.
- Бланшо, Морис. *Предстояща книга*. София: Критика и хуманизъм, 2007.
- Борхес, Хорхе Луис. *Избрани есета*. София: Колибри, 2011.

- Борхес, Хорхе Луис.** *Измислици.* София: Колибри, 2010.
- Бояджиев, Цочо.** Статията *Августин и проблемът за времето*, в *Кръговрат на духа.* София: Лик, 1998.
- Бояджиев, Цочо.** *Нощта през Средновековието.* София: Софи-Р, 2000.
- Бретон, Андре.** *Два манифеста на сюрреализма.* София: Лик, 2000.
- Видински, Васил.** *Ведротото на Нютон срещу дървото на Декарт.* София: УИ Св. Климент Охридски, 2011.
- Гадамер, Ханс-Георг.** *История и херменевтика.* София: Гал-Ико, 1994.
- Джойс, Джеймс.** *Одисей.* София: Изток-Запад, 2011.
- Де Ман, Пол.** *Алегории на четенето. Фигуративният език у Русо, Ницше, Рилке и Пруст.* София: Критика и хуманизъм, 2000.
- Дерида, Жак.** *Гласът и феноменът.* София: ЛИК, 1996.
- Дончева, Антоанета.** *Азът и Другият в западноевропейската култура на XX в.* София: Изток-Запад, 2014.
- Достоевски, Фьодор.** *Братя Карамазови.* София: Захарий Стоянов, 2003.
- Достоевски, Фьодор.** *Престъпление и наказание.* София: Захарий Стоянов, 2013.
- Елиаде, Мирча.** *Митът за вечното завръщане,* София: Захарий Стоянов, 2002.
- Елиаде, Мирча.** *Сакралното и профанното.* София: Хемус, 1998.
- Жанет, Жерар.** *Фигури.* София: Фигура, 2001.
- Каприев, Георги.** *Генезисът на позитивната идея за прогрес в западноевропейската култура*, в. сб. *Около Райнхарт Козелек. Историческо време и темпоралност.* София: Дом на науките и общество, 2003.
- Игълтън, Тери.** *Теория на литературата.* София: УИ Св. Климент Охридски, 2001.
- Каку, Мичио.** *Паралелни светове,* София: Бард, 2006.
- Кант, Имануел.** *Критика на чистия разум.* София: Марин Дринов, 2013.
- Касирер, Ернст.** *Философия на символическите форми,* София: Евразия, 1998.
- Козелек, Райнхард.** *Пластовете на времето.* София: Дом на науките за човека и обществото, 2002.
- Кръстева, Юлия.** *Времето на жените.* София: УИ Климент Охридски, 1997.
- Кузнецов, Б.Г.** *Айницайн. Живот, смърт, безсмъртие.* София: Наука и изкуство, 1978.
- Кутси, Дж.М.** *Дневник на една лоша година.* София: Жанет, 2007.

- Кьосев, А.** статията *Чакане и надежда*. в сп. „Християнство и култура”, София: 2003 г., бр.6,
- Лиотар, Жан Франсоа.** *Постмодерната ситуация*. София: Критика и Хуманизъм, 1996.
- Лиотар, Жан-Франсоа.** *Материя и време*, в сб. *Нечовешкото*, София: Сонм, 1999.
- Лиотар, Жан Франсоа.** *Времето днес*, в сб. *Нечовешкото*, София: Сонм, 1999.
- А.Ф.Лосев, А.А.Тахо-Годи.** *Платон.Животоописание*. София: ЛИК, 1999.
- Липовецки, Жил.** *Хипермодерните времена*. София: Изток-Запад, 2005.
- Лукач, Дьорд.** *Литературни портрети*. София: Народна култура, 1988.
- Лукач, Дьорд.** *Хаос и форми*. София: Наука и изкуство, 1989.
- Ман, Томас.** *Буденброкови*. София: Народна култура, 1980.
- Ман, Томас.** *Вълшебната планина*. София: Народна култура, 1984.
- Мафей, Паоло.** *Вселената във времето*. София: Наука и изкуство, 1989.
- Николчина, Миглена.** *Смисъл и майцеубийство*. София: УИ Св. Климент Охридски, 1997.
- Ницше, Фридрих.** *Тъй рече Заратустра*. София: Христо Ботев, 1990.
- Паси, Исак.** *Томас Ман*. София: Наука и изкуство, 1975.
- Платон.** *Диалози*. София: Наука и изкуство, 1990.
- Платон.** *Пир*. София: Планета, 2011.
- Плотин.** *Енеади*. София: Изток-Запад, 2005.
- Проп, Владимир.** *Морфология на приказката*. София: Христо Ботев, 1995.
- Протохристова, Клео.** *Огледалото. Литературни, метадискурсивни и културносъпоставителни траектории*. Пловдив: Летера, 2000.
- Протохристова, Клео.** *Западно-европейска литература. Съпоставителни наблюдения, тезиси, идеи*. Пловдив: Летера, 2003.
- Пруст, Марсел.** *По следите на изгубеното време*. София: Народна култура, 1975.
- Радев, Ради.** *Хераклит*. София: Партиздат, 1986.
- Роза, Хартмут.** *Ускоряване: Промяната на времевите структури в модерността*. София: Критика и хуманизъм, 2015.
- Савелиева, Полетаев.** *История и време*. София: Стигмати, 2006.
- Сейгън, Карл.** *Космос*. София: Бард, 2016.
- Стефанов, Ангел.** *Философия на времето*. София: Парадигма, 2006.

- Годоров, Цветан. *Поетика на прозата*. София: ЛИК, 2004.
- Толстой, Лев. *Ана Каренина*. София: Народна култура, 1981.
- Толстой, Лев. *Война и мир*. София: Труд, 2008Изд."Труд", 2009.
- Улф, Вирджиния. *Вълните*. София: Унискорп, 2014.
- Улф, Вирджиния. *Към фара*. София: Колибри, 2008.
- Улф, Вирджиния. *Литературни есета*. София: Колибри, 2015.
- Улф, Вирджиния. *Мисис Далауей*. София: Народна култура, 1989.
- Улф, Вирджиния. *Орландо*. София: Колибри, 2013.
- Улф, Вирджиния. *Смъртта на едnodневката*. София: Народна култура, 1983.
- Успенски, Борис, *Семиотика на изкуствата*, Т1. София: Наука и изкуство, 1992.
- Фицджералд, Скот. *Великият Гетсби*. София: Народна култура, 1978 г.
- Фицджералд, Скот. *Ехо от ерата на джаза*. София: Народна култура, 1986.
- Фицджералд, Скот. *Скот Фицджералд. Избрани творби в три тома*. София: Народна култура, 1986.
- Фицджералд, Скот. *Нежна е нощта*. София: Народна култура, 1967.
- Фицджералд, Скот. *Странният случай с Бенджамин Бътън*. София: Intense, 2009
- Фокнър, Уилям. *Врява и безумство*. София: Труд, 2005.
- Хайдегер, Мартин. *Битие и време*. София: Марин Дринов, 2005.
- Хартел, Габи, Файт, Карола, Самюъл Бекет. София: Рива, 2009.
- Хокинг, Стивън. *Кратка история на времето*. София: Бард, 2010.
- Хокинг, Ст, Пенроуз, Р. *Природата на пространството и времето*. София: УИ Св. Климент Охридски, 1998.
- Хусерл, Едмунд. *Увод във фенологията*. София: Евразия, 1996.
- Шкловски, Виктор. *Художествената проза*. София: Наука и изкуство, 1988
- Шопенхауер, Артур. *Светът като воля и представа*. София: Евразия, 1991
- Шпенглер, Освалд. *Залезът на Запада*. София: Изток-Запад, 2014.

Литература на английски език

Adorno, Theodor. *Trying to Understand "Endgame"*, New German Critique, 1982.

Astro. *Understanding Samuel Beckett.* South Carolina: University of South Carolina Press, 1990.

Auerbach, Erich. *Mimesis: The Representation of Reality in Western Literature.* Princeton university press, 1974.

Ball, M. *Narratology, Introduction to the Theory of Narrative.* Toronto: University of Toronto Press, 2009

Begam, Richard. *Samuel Beckett and the End of Modernity.* Stanford university press, 1996.

Bloom, Harold. *Harold Bloom's Francis Scott Fitzgerald.* London: Chelsea House Publishers, 2006.

Booth, W. *Rhetoric of Fiction.* Chicago: University of Chicago Press, 1983.

Briggs, Julia. *Reading Virginia Woolf.* Edinburgh University Press, 2006.

Calahan, Francis, John. *Four views of Time in Ancient Philosophy. Plato: Time, The Moving Image of Eternity,* Harvard University Press, 2014.

Carr, David. *Time, Narrative, and History.* Indiana: Bloomington, 1986.

Carlisle, Rodney. *The Roaring Twenties.* New York: Facts on file, 2009.

Deleuze, Gilles, Guattari, Felix. *Capitalism and Schizophrenia.* London: University of Minnesota Press, 1987.

Deleuze, Gilles. *Difference and repetition.* London: The Athlone Press, 1994

Esslin, Martin. *The Theatre of Absurd.* New York: Vintage Books, 2004

Kochan, Sandra. *The Great Gatsby and the American Dream.* University of Constance, 2007.

Coope, Ursula. *Why does Aristotle say that there is no time without change.* Wiley, 2001.

Craig, William. *God, Eternity and Time.* Springer, 2013.

Chatman, Seymour. *Story and Discourse. Narrative Structure in Fiction and Film.* Cornell University Press, 1980.

Dusen, David. *The Space of Time. A Sensualist Interpretation of Time in Augustine, Confessions X to XII.* Brill, 2014.

Galison, Peter. *Einstein's Clocks, Poincare's Maps.* W.W. Norton & Company", 2003.

Galison, Peter. *Einstein's Clocks: The Place of Time.* Chicago: The University of Chicago Press, 2000.

Genette, Gérard. *Narrative Discourse. An Essay in Method.* Oxford: Blackwell, 1972.

Gendron, Sara. *Repetition, Difference and Knowledge In The Work of Samuel Beckett, Jacques Derrida and Gilles Deleuze.* New York: Peter Lang Publishing, 2008.

Geertz, Clifford. *The Interpretation of Cultures.* New York: Basic, 1973.

Goldman, Jane. *The Cambridge introduction to Virginia Woolf.* Cambridge University Press, 2006.

Gross, Dalton. *Understanding The Great Gatsby.* London: Greenwood, 1998.

Gudz, Nataliya. *Concepts of Time in Virginia Woolf,* Grin Verlag, 2005.

Trezie, Thomas. *Into The Breach. Samuel Beckett and the Ends of literature.* Princeton University Press, Princeton, 1990.

Hellerstein, Marjorie. *Virginia Woolf's Experiments with Consciousness, Time and Social Values.* Edwin Mellen Press, 2001.

Idema, Henry. *Freud, Religion and the Roaring Twenties.* Roman & Littlefield Publishers, 1990

Kristeva, Julia. *Oscillation between Power and Denial.* New York: Schocken Books, 1981.

McIntire, Gabrielle. *Modernism, Memory and Desire. T.S. Eliot and Virginia Woolf,* Cambridge University Press, Cambridge, 2008.

Large, William. *Heidegger's Being and Time..*Edinburgh: Edinburgh University Press, 2008.

Leyden, von. W. *Time, Number, and Eternity in Plato and Aristotle.* The Philosophical Quarterly, 1964.

Luhrig, Saska. *Concepts of Time In "To the lighthouse" and "Mrs Dalloway" by Virginia Woolf.* Englisches Seminar der universitat zu Koln, 2006.

Mcdonald, Ronan. *The Cambridge Inroduction to Samuel Beckett,* Cambridge: Cambridge University Press, 2006.

Massey, Heath. *The Origin of Time. Heidegger and Bergson.* Sunny Press, 2015.

Muldoon, Mark. *Tricks of Time. Bergson. Merleau-Ponty and Ricoeur in Search of Time, Self and Meaning,* Duquesne University Press, 2006.

Naremore, James. *A World without a Self: The Novels of Virginia Woolf* . A Forum on Fiction, Vol. 5, No. 2, Duke University Press, 1972.

Prince, Gerald. *A Dictionary of Narratology* University of Nebraska Press, 2003.

Ricoeur, Paul. *Time and narrative*. Vol.1, London: The University of Chicago Press, 1984.

Rubinstein, Roberta. *Virginia Woolf and the Russian Point of View*. New York: Palgrave Macmillan, 2009.

Ryan, Marie-Laure. *Avatars of Story*. Minneapolis: U of Minnesota P., 2006

Sachs, Mendel. *Changes in concepts of time from Aristotle to Einstein*. New York: State university of New York at Buffalo, 1996.

Scholes Robert. *The Nature of Narrative: Revised and Expanded 40th anniversary Edition*. Oxford: Oxford University Press, 2006.

Shaw, Arnold. *The Jazz Age. Popular music in the 1920's*. Oxfor: Oxford University Press, 1990.

Shaw, Joanne. *Impotence and Making in Samuel Beckett's Trilogy*. New York, 2010.

Schleifer, Ronald. *Modernism and Time. The Logic of Abundance in Literature, Science and Culture 1880-1930*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

R.A.York. *Virginia Woolf and the Rhythm of the Novel* . University of Ulster at Coleraine, Londonderry, Orbis Literarum, 1995.

Tereszewski, Marcin. *The Aesthetics of Failure: Inexpressibility in Samuel Beckett's Fiction*, Newcastle: Cambridge Scholar Publishing, 2013.

Teske, Roland. *Paradoxes of Time in Saint Augustine*. Marquette University Press, 1996.

Toulmin, **Stephen.** *Criticism in the History of Science: Newton on Absolute Space, Time and Motion*. "Philosophical Review", Vol.68, Duke University Press

Toulmin, Stephen. *The Discovery of Time*. London: Hutchinson of London, 1965.

Сборници :

Идеята за времето, съставители Здравко Попов и Цочо Бояджиев. София: Наука и изкуство, 1985

Harold Bloom's: The American Dream. Blake Hobby Infobase Publishing, 2009.

Harold Bloom's The Great Gatsby. London: Chelsea House Publishers, 1986.

Harold Bloom's Samuel Beckett, London: Bloom's Literary Criticism, 2011.

Онлайн статии

Бабел, Исак. *Из интервю за Толстой.* <http://www.isaakbabel.ru/content/view/211/7/>

Бердеяв, Николай. *За вечния и новия човек.* goo.gl/UfzFk

Бродски, Йосиф. *За Достоевски.* <http://www.librev.com/index.php/2013-03-30-08-56-39/arts/literature/1658-2012-06-25-14-45-29>

Зонгат, Сюзън. *Против интерпретацията.* <http://librev.com/2013-03-30-08-56-39/arts/64-arts-theory/301-2009-06-16-06-24-15>

Зонтаг, Сюзан. *Естетика на мълчанието.* <http://librev.com/index.php/arts-theory-publisher/412-i>

Кьосев, Александър. *Скандалът на утопията.* Сп. „Пирон”. Goo.gl/UHsbvP

Cowley, Malcolm: *Fitzgerald: The Romance of money.* <http://fitzgerald.narod.ru/critics-eng/cowley-romance.html>

Rosenberg, Jennifer. *Flappers in the Roaring Twenties,* <http://history1900s.about.com/od/1920s/a/flappers.html>

Spindler. Fredrika. *Event, Crack-up and Line of Flight – Deleuze Reading Fitzgerald.* <https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:482693/FULLTEXT01.pdf>